

Олена Гудзенко-Александрук,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та релігієзнавства
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки

САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ІСТОРИКО- ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядається повсякчас актуальна проблема самовдосконалення особистості, її духовного еволюціонування. Зроблено спробу аналізу особливостей смисложиттєвих питань людського існування, що знайшли відображення у пам'ятках духовної культури часів Київської Русі.

Ключові слова: саморозвиток, людське самопізнання, моральний ідеал, символ Людини, християнська добродієність.

Сьогодні, в умовах кризи цінностей, яку переживає українське суспільство, гостро постають питання відродження духовності шляхом звернення до національних історико-філософських надбань, що стосуються усвідомлення надособистісних буттєвих смислів. Загальновідомо, що для формування вітчизняної культури визначальними є духовні традиції Київської Русі.

В історії людства духовні пошуки завжди виступали однією з ключових тем. Сучасна ситуація в українському суспільстві теж характеризується підвищеним інтересом до духовних проблем, прагненням дати відповідь на питання значимості релігії та культури в житті народу й окремої особи. Слід зауважити, що проблема самовдосконалення особистості, її духовного самовизначення та самореалізації повсякчас була актуальною для подвижників вітчизняної історико-філософської думки.

Зокрема, до досліджень, що стосуються проблем українського відродження і духовної культури Київської Русі, звертались і звертаються як вітчизняні, так і закордонні сучасні дослідники, оскільки проблема є повсякчас актуальною, адже стосується напрямку історико-філософських та філософсько-антропологічних досліджень, специфіка яких завжди передбачає наявність елемента новизни: В. С. Горський, С. В. Бондар, Н. М. Нікітенко, М. М. Нікітенко, Т. О. Чайка, А. Г. Тихолаз, Я. М. Стратій, М. В. Кашуба, І. С. Захара, Н. В. Верещагіна, І. В. Жеребило, Н. В. Наумова, Н. С. Жиртуєва, В. Ю. Кушаков, І. Т. Черняков, А. П. Голуб, В. В. Патерикіна, Т. Г. Горбаченко, С. О. Черепанова, В. П. Большаков, Т. В. Володіна, Н. Є. Вижлецова, Д. Мічельс та ін. Зокрема, Л. М. Яковець розглядає монастирі та собори України як уособлення християнської писемної культури, Л. З. Андрусів досліджує раціоналістичні тенденції в українській філософській думці XI –

поч. XVII ст., Т. В. Целік – проблему людини у філософській культурі Київської Русі, І. З. Майданок з'ясовує особливості проблеми волі у філософській культурі України IX–XVIII ст., Ю. Ю. Завгородній виявляє сутнісні характеристики ідеї сакрального центру в культурі Київської Русі, І. В. Жеребило звертається до проблеми сенсу життя людини в українській філософії XI – першої половини XVII ст. Наукові пошуки стосуються різних аспектів філософської культури Київської Русі, релігійно-філософської думки княжої доби, духовності як філософської та теологічної категорії. Також, на нашу думку, дослідження ролі християнства у формуванні духовної культури Київської Русі є важливим для виявлення особливостей становлення вітчизняних духовних цінностей.

Для здійснення трансформації українського суспільства необхідне оновлення самої людини, яке можливе через здійснення усвідомленого саморозвитку заради свого народу та індивідуального блага. Слід відзначити, що проблема самовдосконалення особистості завжди була і сьогодні є особливо актуальною для людства.

Зауважимо, що поняття «самовдосконалення» уявляється нам дуже близьким до понять «саморозвиток» або «особистісний розвиток». Проблематика саморозвитку та вдосконалення людини була представлена низкою дисертаційних досліджень, зокрема, Н. Загурської, Н. Ємельянової, М. Макарця, А. Семенова, В. Тертичної, В. Закревського, С. Лозниці, Е. Коваленко, В. Колесникової, Л. Теліженко, М. Мурашкіна та ін.

Як зазначає Е. А. Коваленко, самовдосконалення особистості як вища форма саморозвитку здійснюється в моральній системі координат як засіб самостворення, що потребує етичної рефлексії, творчого виходу особистості у всій її цілісності за межі Сучасного¹.

Отже, усвідомлений саморозвиток особистості здійснюється, як правило, у формах самовиховання і самовдосконалення, коли індивід ставить перед собою завдання змінити себе за рахунок власних зусиль².

С. А. Лозниця, простежуючи основні напрямки становлення ідеї вдосконалення у європейській культурно-історичній традиції, показує значення культурно-історичних парадигм у розвитку ідеї вдосконалення. Зокрема, прикметною рисою ідеї вдосконалення в релігійних традиціях є те, що вона позначена орієнтацією

¹ Коваленко Е. А. Самовдосконалення як одна із форм духовно-морального розвитку особистості/ Е.А. Коваленко // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Наука і соціальні проблеми суспільства». – Харків: ХДУ. – 1998. – С. 231.

² Коваленко Е. А. Самовиховання особистості: філософсько-етичний аспект/ Е.А. Коваленко // Філософія. Науковий вісник. – Харків: ХДПУ. – 1998. – Вип. 1. – С. 123.

на трансцендентний Абсолют. Водночас розуміння цього Абсолюту як ідеї вдосконалення щоразу залежить від певної культурно-історичної традиції. У всіх релігійних традиціях присутня думка про те, що людина, вдосконалюючись духовно, може набути певного рівня досконалості та досягнути Божественної межі. Науковець зауважує, що вдосконалення людини у давнину не розумілося як лише вдосконалення тіла та душі, а пов'язувалося з принципово новим для людини станом.

Розглядаючи ідею вдосконалення людини, С. Лозниця підкреслює, що домінуючою у європейській культурі є парадигма, де досконалість людини виявляється через з'ясування місця людини у площині «людина-Бог», що знаходила своє вираження найбільшою мірою у християнізованому платонізмі. Також можливість застосування поняття «досконалість» до людини залежить від конкретної історичної та духовної традиції, а сутність людини й розуміння вдосконалення визначається через виявлення її місця стосовно Бога¹.

Результати наукових досліджень свідчать про те, що діячі давньоруської культури напружено роздумували над проблемами сенсу людського буття. Вони не просто «жили в істині», але намагалися осягнути цю «істину», роздумували про «істинне життя». Книжник Київської Русі стає не традиційним «мудрецем», але «любомудром», власне філософом².

На думку видатного вченого В. С. Горського, антропологія була центральною проблемою давньоруської думки, оскільки на неї замикалося нове християнське розуміння світу, христологічний теоцентризм, есхатологія, моральні установки нового віровчення³.

У руському «Златоструї» – пам'ятці писемності XII ст. – відзначається, що душа, як і тіло, створена Богом (тобто вона не є тотожна сутності Бога). Кожна людина унікальна двічі: і за зовнішнім виглядом, тілесно (на що в першу чергу звертав увагу Мономах), і духовно – за своїм внутрішнім складом, свідомістю⁴.

Погляд на сутність душі, висловлений у «Златоструї», дозволив укладачу збірки з неортодоксальних позицій підійти і до питання богопізнання. За розвинутою ним концепцією, знання про вищу істоту не є вродженим для людини. Душа сама по собі нічого не знає про нього. Буття Бога

¹ Лозниця С. А. Самопізнання та вдосконалення у Платона (Про становлення ідеї Блага) / С. А. Лозниця // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: 36. наук. праць. – К.: Вид. центр Київського державного лінгвістичного університету, 2001. – С. 64.

² Давньоруські любомудри / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О. Киричок. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – С. 12.

³ Горський В. С. Філософские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII в. / В. С. Горский. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 163.

⁴ Златоструй: Древняя Русь X–XIII в. – М.: Молодая гвардия, 1990. – С. 168.

відкривається лише в роздумах, які показують, що всі ми «тимчасові», всі ми «у дорозі». Це повинно навчити людину розважливості. Коли вона побачить свій земний кінець, то забажає іншого життя, і тоді в її душі оселиться розум, що спрямовуватиме її до Бога. Місцем молитви і прославляння Бога слугує не одна церква, а весь світ. З цією відступницькою думкою пов'язане і заперечення духовних посередників між людиною і Богом. Церква тлумачиться в душі ранньохристиянської общини, членів якої згуртовує виключно віра в Христа. Та віра без справ є мертвою, тому джерелом добродійності визнається праця. Саме у ній розкривається справжній характер людини¹.

Отже, основні ідеї руського «Златоструя» свідчать про розвиток ранньогуманістичних традицій в Київській Русі, які протистоять засиллю церковної ортодоксії і містики.

За твердженням Климента Смолятича, посередником між Богом і людьми є людина, яка через любов до мудрості – любомудріє – прилучена до Божої Премудрості. Лише «розгляд» і «розуміння» тварного буття, тобто знання природи речей, робить можливим істинне осмислення Святого Письма. Якщо світ «свідчить» про буття Бога, то пізнання світу є одночасно осягненням його слави і величі. З цієї причини Климент Смолятич акцентує увагу на чуттєвому пізнанні, на зв'язку душі з відчуттями. Душа розумна, але все, що вона має, постачають їй почуття. Почуття – опора душі, розум – її керівник. Климент Смолятич заперечував містико-аскетичне протиставлення розуму і почуттів, він вважав, що розум – це природний досвід душі у чуттєвому пізнанні світу. Але розум і почуття нерівнозначні. Розум – вищий за почуття. У розумі людська душа набуває свого земного буття та прагне до пізнання мудрості Бога, яка прихована у «тварях». Пізнання людиною символічного змісту слова, тексту філософ порівнює з дією вогню, в якому найцінніше золото чи срібло, очищуючись від усяких домішок, постає у всій своїй істинній цінності.

Проблема людини, її особистості, вперше поставлена Володимиром Мономахом, стала ключовою у давньоруській книжності. Зазначимо, що автори не просто примірювали людину до виховних шаблонів, які вироблялись християнсько-церковною думкою, але прагнули пізнати саму людину, ствердити уявлення про самоцінність її особистості.

Як відомо, за церковним ученням, людину створив Бог за своїм образом і подобою, виділивши цим її з усіх живих істот. Природа людини подвійна, оскільки в ній існують два протилежних начала: тілесне і духовне. Перше створене з землі, і через нього людина пов'язана з природним світом. Духовне є

¹ Златоструй: Древняя Русь X–XIII в. – М.: Молодая гвардия, 1990. – С. 126.

похідним від самого божества. Воно – позачасове, безсмертне, виключене з тілесного буття. Першородний гріх Адама вразив все людство, яке внаслідок було позбавлене райського блаженства і стало смертним. Спасіння можливе тільки за допомогою божественної благодаті, котра приноситься у світ жертвою боголюдини Христа. Для цього людству необхідно відмовитися від світського, від прагнень розуму і забаганок серця.

Отже, християнським ідеалом людини стає чернець-пустельник, аскет, який, зійшовши на шлях духовного становлення, шукає контакту своєї душі з Богом шляхом молитв і постів.

Прикметно, що на початку свого створення монастирі відігравали значну роль у ствердженні нового розуміння суті людського буття. Давньоруські стовпники, затворники, схимники, демонструючи торжество духу над тілом, певним чином орієнтували свідомість широкої публіки: «ты, брате, потыщися обрѣсти мужа дух Христов имуща, украшена добродетелми, и послушество имуща, от своего жития, паче вьсего к господу имуща любовь, и к игумену послушание, и к братии безлобие, разум имуща божествьных писаний и тѣмь наставляюща к Богу на небеса идущая. Тому предажь себе, акы Халев Исусови, вьсю свою отсѣк волю, и будеши акы чистый съсуд, зблюдая вливаемая вьнь благая, дондеже скинья будеши святыя троица, по реченому богомь: Аз и отець придевѣ и обитель в тобѣ створим» («Кирила епископа Туровьскаго сказание о черноризьчѣстѣмь чину, от вѣтхаго закона и новаго: оного образ носяща, а сего дѣлы съвършающа»)¹. Їхній приклад активно сприяв виробленню категоричного імперативу, прагненню хоча б до деякої міри стримувати неконтрольовані розумом і сумлінням імпульси. Такий же меті служили й обрядові відправи².

Однією з найважливіших тем морально-історичного самоусвідомлення постає тема святості. Вона немовби інтегрує релігійно-моральні орієнтації, котрі займали чільне місце в духовній культурі Київської Русі. Життя святих містили релігійно-моральнісні повчання³.

Святому відводилась роль опосередковуючої ланки між земним світом людей і потойбічним, трансцендентним, світом. Він – «обранець» серед людей, але, по суті, належить не їм, а світу Божественному. Давньоукраїнська традиція, сприймаючи християнське розуміння святості, акцен-

¹ Ерѣмин И.П. Литературное наследие Кирилла Туровского / И.П. Ерѣмин // ТОДРЛ. – 1956. – Т. XII. – С. 357.

² Коровицький І. Карткуючи Києво-Печерський патерик / І. Коровицький // Хроніка – 2000. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2002. – Випуск 49–50. – С. 340–341.

³ Житие Стефана Пермского, написанное Епифанием Премудрым // Хрестоматия по древней русской литературе / Сост. Гудзий Н.К. – М.: Учпедгиз, 1938. – С. 170.

тує увагу на прагненні ствердити Святе Царство тут, на землі і для людини. Образ святого у вітчизняній агіографії набирає характеру розповіді про тяжкий шлях, що його проходить видатна особа до реалізації вищої життєвої мети – обоження. Тим самим в культурі Київської Русі формується уявлення про святість як утілений моральний ідеал поведінки, особливу позицію, що розуміється як жертвовність, що надихається цінностями «не від світу цього», але здійснюється тут, на землі. Кожний герой у пантеоні киево-руських святих уособлював певну рису, сукупність яких утворює збірний образ морального ідеалу, що утверджується впродовж віків у свідомості українського народу. Найважливіші серед них – мудрість, милосердя (св. Ольга, Володимир), подвиг страстотерпця, втілений в образах святих Бориса і Гліба, та «смиреномудріє» (Киево-Печерські святі). «Переосмислення образу святості у християнському світогляді полягає в троїстій переорієнтації місця пробування її. По-перше, з природи – на людину; по-друге, з матеріально-фізичного – на ідеально-духовне; по-третє, з конкретного й відчуваного – на абстрактне й невідчуване», – відзначає В. С. Горський¹.

Святість у давньокиївській культурі передбачає дієве з'явлення вищих трансцендентних начал у світ. Звертаючись до своїх святих, народ здавна не тільки вшановував небесних охоронців, а й очікував від них певних життєвих орієнтирів, безперечних свідчень суто онтологічної могутності засад віри і моралі.

Культурі слов'ян була притаманна своєрідна метафізика «шляху». Зокрема, з погляду духовного паломництва слід розглядати і давньоруське «Хождєніє» ігумена Даниїла². Характер опису ландшафту Палєстини у «Хождєнії» нагадує швидше ландшафт утаємниченої природи душі, адже простір весь час викривлюється, вигинається, то створюючи порожнину самозосередженості – «печери», то підносячись угору, у гори, як сфери просвітленого стану³.

Східнохристиянська традиція ходіння на прощу та прочанства (подвижництво) спрямована на досягнення синергетичної гармонії з сакральним центром світу, який розуміли як такий, що є одного рівня зі світом внутрішніх переживань. Шлях прочанина зосереджений у собі, спрямований «до себе», до «самопошуків». Спрямування до інтимно-унікальної сутності людської душі – в серце – становить своєрідність долі мотиву «шляху» у східнослов'янській ментальності.

¹ Горський В. С. Святі Київської Русі. / В. С. Горський. – К.: Абрис, 1994. – С. 12.

² Хождение игумена Даниила // Библиотека литературы Древней Руси. – Т. 4: XII век. – С-Пб.: «Наука», 2000. – С. 29.

³ Мяло К. Г. Космогонические образы мира: между Востоком и Западом / К. Г. Мяло // Культура, человек и картина мира. – М.: Наука, 1987. – С. 230.

Відзначимо, що з-поміж усіх християнських чеснот у Київській Русі на перше місце ставиться саме любов до ближнього. Призначенням людини на землі є активне служіння людям і творення добра. Діяльнісне співпереживання розглядалось православною традицією як наслідування особистістю вищих моральних зразків; у ньому варто вбачати прагнення уподібнитися Христу в плані індивідуального земного буття.

Це засвідчується тим, що, хоча кожен з прошарків суспільства мав свою шкалу цінностей, та спільним для всіх було розуміння «справжнього» життя як діялісно-морального. Воно передбачало максимально можливе виконання людиною свого життєвого призначення – служіння ближньому. Зокрема, прикладом княжого «служіння» можуть бути Володимир і Ярослав. Це яскраво зображено у «Слові про закон і благодать» Іларіона.

Оскільки витоки української філософської символіки сягають ідей античного платонізму і неоплатонізму, візантійської містики, християнської символіки та вітчизняної традиції, то основні символи, які яскраво відображають українську ментальність – це символи світла, софійності, людини, слова, серця (душі). Великої ваги надається символу людини. На нашу думку, це твердження посилюється тим фактом, що решта символів, які ми спостерігаємо у культурній ситуації Київської Русі, міцно пов'язані з зазначеним символом, а саме – з духовним становленням людини, її самореалізацією на шляху активного служіння оточуючим, діялісного співпереживання як наслідування особистістю вищих моральних зразків.

Взагалі, говорячи про символ людини, необхідно сказати, що у творах досліджуваного нами періоду основна увага звернена на тлумачення сутності людини і її місця у світі: найпершою опозицією є дискурс «Людина – Бог» (автори наголошують не стільки на тому, що людина є рабом Божим, скільки на тому, що вона повинна зростати до Господа, тобто невпинно вдосконалюватись); наступною – суть «Людина – Людина» (наскрізна тема – це повага, любов до ближнього (в ХІХ ст. розробкою її буде займатись Памфіл Юркевич)); третя опозиція – «Людина – Природа», де перша – начало активне, творче, а друга – втілення спонук і жадань духу¹.

Згідно з християнським ученням, саме віра є таким ступенем моральної досконалості людини, з котрого розпочинається її онтологічне зростання (обоження). «Віра – надія – любов – чистота – смиренність – благодать – слава», – така послідовність щаблів щаблів «обоження», духовного станов-

¹ Людина і довкілля. Антологія: У 2 кн. – Кн. 2: Людина і довкілля в українській духовності / Упоряд. В. С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1995. – С. 12.

лення зображається на одній з ікон Софії Київської. Людина, яка пройде зазначений шлях, досягне Софії – Премудрості Божої.

Таким чином, для давньоруської філософської думки характерним є поглиблене зацікавлення проблемами людського буття, сенсу життя, що формує своєрідний «діяльнісний» підхід до розуміння філософії як єдності знання про світ і вчення про те, як людині належить жити в цьому світі. Акценти робляться на розумінні світу, виділенні людського сенсу, осягненні законів морального життя людини. Загальна картина світу – етизована. Отже, філософська думка Київської Русі являє своєрідний тип середньовічного антропологізму, оскільки вчення про природу людини за часів Київської Русі було засноване на синтезованому уявленні про античний паралелізм і християнську цілісність у розвитку духовних і тілесних складових людської натури. Досягнення антропологічної цілісності є основним завданням людини в її прагненнях до духовної досконалості. І, якщо культура Київської Русі була елементом духовно-символічної культури середньовіччя, спрямованої на пошуки шляхів духовного становлення та морального вдосконалення, то є сенс розглядати особливості її взаємозв'язку з загальнолюдськими морально-етичними уявленнями.

Отже, дослідження специфічних рис міфологічно-язичницького світогляду є важливим для виявлення у подальших наукових розвідках особливостей становлення світоглядних установок не тільки епохи Українського Середньовіччя, а й всієї вітчизняної історії.

Hudzenko-Aleksandruk Olena, PhD in Philosophy, Docent at Philosophy and Religion Department of Lesya Ukrainka Eastern European National University

SELF-PERFECTION OF PERSONALITY IS IN THE SPIRITUAL CULTURE OF KYIVAN RUS': HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS

The article deals with the actual problem of personal self-perfection, and spiritual evolution. An attempt was made to analyze the peculiarities of the meaning of life issues of human existence which found a reflection in the Kievan Rus' time's monuments of spiritual culture.

Today, in the context of the crisis of values experienced by the Ukrainian society, the question of a spirituality revival is sharply raised through the appeal to the national historical and philosophical achievements relating to the personality's awareness of existential meanings. Spiritual traditions of Kievan Rus' are well-known to be decisive for the domestic culture formation.

It is noted that the philosophical thought of princely era is a kind of medieval anthropologism. Ancient philosophical thought's characteristic feature is a deepening interest in the human existence and meaning of life problems which forms a kind of «activity» approach to understanding philosophy as a unity of knowledge about the world and the doctrine of how a person should live in this world. Such aspects as understanding the world, allocation of human meaning, comprehension of the laws of human moral life are highlighted. The general picture of the world is ethicized. Consequently, the philosophical thought of Kievan Rus' is a kind of medieval anthropologism, since the doctrine of the nature of man in the times of Kievan Rus' was based on a synthesized view of ancient parallelism and Christian integrity in

the development of spiritual and material components of human nature. Achievement of anthropological integrity is the main task of a man in his aspirations for spiritual perfection. And, if the culture of Kievan Rus' was an element of spiritual and symbolic culture of the Middle Ages, aimed at finding ways of spiritual formation and moral perfection, then it makes sense to consider the peculiarities of its interrelation with universal human-moral representations.

Consequently, in the context of further scientific research the study of specific features of mythological-pagan worldview is important for revealing the peculiarities of philosophical attitudes formation not only of the Ukrainian Middle Ages era, but also of the entire national history.

Key words: *self-development, human self-knowledge, moral ideal, symbol of Man, Christian charity.*

References

1. *Davnoruski liubomudry* [Old Russian wiseacres] V. Horskyi, O. Vdovyna, Yu. Zavhorodnii, O. Kyrychok. – Kyiv: Vyd. dim «KM Akademiia», 2004. – 304 p.
2. Erëmyn Y.P. *Lyteraturnoe nasledye Kyrylla Turovskoho* [Kirill Turovsky's literary heritage] TODRL. – 1956. – T. XII. – pp. 340–361.
3. Ghorskyj V.S. *Fylosofskye ydey v kuljture Kyevskej Rusy XI – nachala XII v.* [Philosophical ideas in the culture of Kievan Rus XI - the beginning of the XII century.] – Kyiv: Naukova dumka, 1988. – 212 p.
4. Ghorskyj V.S. *Svjati Kyjivsjkoi Rusi.* [Saints of Kievan Rus]– Kyiv: Abrys, 1994. – 176 p.
5. *Khozhdenye yhumena Danyyla* [The walking of the abbot Daniel]// Byblyoteka lyteratury Drevnei Rusy.– Vol. 4: XII vek.– Sankt-Peterburg: Nauka, 2000.– pp. 26–118.
6. Korovytskyi I. *Kartkuiuchy Kyievo-Pecherskyi pateryk* [Mapping of Kiev-Pechersk Pateric] // *Khronika – 2000.*– K.: Fond spriannia rozvytku mystetstv, 2002. – Vol. 49–50. – p. 339–346.
7. Kovalenko E. A. *Samovdoskonalennia yak odna iz form dukhovno-moralnoho rozvytku osobystosti* [Self-improvement as one of the forms of spiritual and moral development of personality] *Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Nauka i sotsialni problemy suspilstva".*– Kharkiv: KhDU.– 1998.– pp. 231-232.
8. Kovalenko E. A. *Samovykhovannia osobystosti: filosofsko-etychnyi aspect* [Self-education of the person: the philosophical and ethical aspect] // *Filosofia.* Naukovi visnyk.– Kharkiv: KhDPU.– 1998.– Vol. 1.– pp. 122-125.
9. *Liudyna i dokillia.* [Human and the environment] Anthology: In 2 Vol. – Vol. 2: *Liudyna i dokillia v ukrainskii dukhovnosti* [Human and the environment in Ukrainian spirituality] ed. by V.S. Krysachenko. – Kyiv: Zapovit, 1995.– 432 p.
10. Loznytsia S. A. *Samopiznannia ta vdoskonalennia u Platona (Pro stanovlennia idei Blaha)* [Self-knowledge and perfection in Platon's Thought (About the formation of the idea of the Good)] // *Aktualni filosofski ta kultur-olohichni problemy suchasnosti: 3b. nauk. prats.*– Kyiv: Vyd. tsentr Kyivskoho derzhavnoho lnhvistychnoho universytetu, 2001.– pp. 60-66.

11. Mialo K.H. *Kosmohonycheskye obrazy mira: mezhdu Vostokom i Zapadom* [Cosmogonic images of the world: between East and West] // *Kultura, chelovek i kartina mira.* – Moscow: Nauka, 1987. – pp. 227–262.

12. *Zhytye Stefana Permskoho, napysannoe Epyfanyem Premudrym* [The Life of Stephen of Perm, written by Epiphanius the Wise] *Khrestomatyia po drevnei russkoi lyterature/* Sost. Hudzyi N.K. – Moscow: Uchpedhyz, 1938. – pp. 168–177.

13. *Zlatostrui: Drevniaia Rus X–XIII v.* [Zlatostruj: Ancient Rus of the 10th-13th c.] – Moscow: Molodaia hvardyia, 1990. – 302 p.

Стаття надійшла 03.12.2017